

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авторські польові дослідження Ю. Митрофаненка. Записано від Куниці Марії Борисівни(1920 р.н.).
2. Воспоминания С. А. Сандула (на правах рукопису). – 8 арк.
3. Годы борьбы. – Зиновьевск, 1927. – 196 с.
4. Горліс-Горський Ю. Холодний Яр. – Дрогобич: ВФ "Відродження", 2006. – 432 с.
5. Захарченко А. Селянська війна в Україні: рік 1918. – К.: ЗАТ "Нічлава", 1997. – 188 с.
6. Котляр Ю. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення / Ю. Котляр // режим доступу до ст.: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Npchdu/Politology/2007_56/56-4.pdf
7. Солдатенко В. Революційна доба в Україні 1917 – 1920 рр. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 568 с.
8. Спогади А. П. Паровіна (на правах рукопису). – 10 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Митрофаненко Юрій Станіславович – кандидат історичних наук. старший вчитель Первозванівської ЗШ I – III ст.

Наукові інтереси: суспільні рухи революційної доби в Україні 1917 – 1920 рр.

УДК 94(447)

ОПОЗИЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРІОДИЧНОЇ ПРЕСИ В МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД (1907 – 1917 роки)

Лариса ФІЛОРЕТОВА (Кіровоград)

У статті розглядається діяльність опозиційно налаштованих учителів України в боротьбі за національні права українського народу, яка знайшла розкриття на сторінках тогочасних газет і журналів.

Ключові слова: вчителі, опозиційна діяльність, національний рух, періодична преса, освіта.

В статье рассматривается оппозиционная деятельность учителей Украины в борьбе за национальные права украинского народа, широко представленная на страницах периодической прессы.

Ключевые слова: учителя, оппозиционная деятельность, национальное движение, периодическая печать, образование.

The article considers the oppositional activity of Ukrainian teachers in the fight for the national rights of the Ukrainians, which was reflected in the newspapers and magazines of that time.

Keywords: teachers, oppositional activity, national movement, periodical publications, education.

Революція 1905 – 1907 рр. внесла суттєві зміни в становище народної освіти, що призвело до поживлення суспільно-політичного та культурного життя

Наддніпрянської України. Активну роль у боротьбі прогресивних сил проти державної системи Російської імперії, за національні права українського народу брали опозиційно налаштовані вчителі. Без з'ясування ставлення учителів до тогочасних проблем України неможливо комплексно відтворити розстановку основних рушійних сил суспільно-політичного руху, визначити їхню роль у боротьбі з царизмом.

Характерною рисою історичних досліджень 90-х рр. ХХ століття стало те, що окремі аспекти суспільно-політичного руху вчителів, роботи педагогічних товариств та узагальнення їхньої діяльності почали проводитися на нових методологічних засадах із використанням широкої джерельної бази. Це дозволило дати об'єктивну оцінку діяльності українських професійних об'єднань вчителів, простежити основні віхи їх зародження та становлення, роль у суспільно-політичному та культурному житті Наддніпрянської України початку ХХ століття, отримати правдиву інформацію про діяльність провідних діячів вчительського руху.

Значною мірою джерельний характер мають публікації в тогочасних журналах, оскільки вони виходили з-під пера безпосередніх учасників й очевидців подій і розкривали їх погляди на особливості суспільно-політичного життя держави. За своєю тематикою найближчим до теми дослідження є педагогічний журнал "Світло", що видавався з вересня 1910 року до початку Першої світової війни. Створений полтавським учителем Г. Шерстюком, він протягом усього свого існування був друкованим рупором прогресивної педагогічної громадськості України, діяльність якої екстраполювалася не тільки на шкільні, але й суспільно-політичні підвалини Російської імперії.

Зазначаючи постійних утисків і переслідувань, журнал "Світло" на своїх сторінках уміщував статті з критикою політики Міністерства народної освіти й діяльності адміністрації навчальних округів. Подібні статті надсилали журналу як народні вчителі, так і педагоги, що займалися розробкою педагогічних проблем навчання учнів. Журнал постійно виступав на захист тих учителів, які за свою опозиційну до уряду діяльність переслідувались адміністративними органами. Журнал публікував багато різноманітних матеріалів про освітні проблеми українського народу, які свідчать про боротьбу вчительства України за національну школу [29, 44, 47, 48, 52, 53].

Багато фактичного матеріалу про суспільно-політичний рух міститься в щомісячному журналі Товариства українських поступовців "Украинская жизнь", що видавався російською мовою в Москві з січня 1912 року. Дотримуючись поміркованих позицій, журнал, однак, розкривав пригнічений стан української культури, виступав за надання Україні автономних прав. У ньому, зокрема, постійно друкувались огляди стану української культури, ставлення до неї української та російської інтелігенції, проходження "українського питання" в Державній думі. Хоча прямих даних про опозиційний рух учителів й учнівської молоді України в журналі обмаль, але наведені в ньому матеріали дають змогу зробити висновок про те, що вони значною мірою впливали на підвищення суспільної свідомості народу [26, 27, 30, 32, 33, 34, 38, 40, 41, 42, 43].

Безпосередній стосунок до цієї теми мають окремі публікації і в журналі "Літературно-науковий вісник". У ньому друкувались оглядові матеріали про

становище України в окремі роки. На особливу увагу заслуговують насамперед оглядові статті активного учасника суспільно-політичного руху, педагога С. Черкасенка в 1912 – 1913 роках. У них автор, зокрема, констатував наступ царизму на український рух, наводив конкретні приклади антиукраїнських виступів у Державній думі й при цьому доводив, що частина вчительства й надалі виступала за українізацію освіти. Крім того, С. Черкасенко писав про патріотичні настрої опозиційної учнівської молоді, свідком яких він був, переслідування її силовими структурами країни. Одночасно автор розкривав боротьбу депутатів Думи навколо українського питання, зміст виступів українських учителів на педагогічних курсах 1912 – 1913 рр. за національні права України [36, 45, 49, 50].

Оригінальним джерелом з даної проблематики є газетна преса України початку ХХ ст. Окремі матеріали про опозиційний рух учителів України друкувала тижнева газета УСДРП "Слово", що видавалась у 1907 – 1909 рр. Серед них були повідомлення про створення на Полтавщині Спілки українських учителів для того, щоб домогтися від уряду націоналізації школи, виступи їх на вчительських літніх курсах проти антиукраїнської політики уряду, їхнє тяжке матеріальне становище. Газета наводила також випадки розповсюдження в гімназіях відозв, прокламацій, спрямованих проти урядової політики із закликами до боротьби проти "шкільного режиму", за введення в школи української мови [1, 2, 3, 4, 5].

Значну увагу проблемам освіти, позиції вчителів та учнівської молоді в суспільно-політичному житті України приділяла газета "Засів", створена 1911 року на базі закритої газети "Село". Зокрема, у ній наведені факти надання матеріальної допомоги учнями середніх навчальних закладів місцевим "Просвітам", роботи численних вчительських курсів і виступів на них освітян за передові методи навчання та проти антиукраїнської політики царського уряду, підтримки ними Всеросійського вчительського союзу, проти переслідування адміністрацією тих народних педагогів, що намагалися всупереч офіційним настановам вести навчання українською мовою [6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17].

Значний вплив на маси мала правонаступниця "Громадської думки" газета "Рада" – друкований орган УДРП. Вона виходила упродовж 1906 – 1913 років за активною участю Б. Грінченка, Є. Чикаленка, М. Павловського. Зазнаючи постійних переслідувань від влади, газета друкувала матеріали про животрепетні проблеми тогочасності, у тому числі про виступи громадськості на захист рідної мови й національної школи, національно-духовне гноблення українського народу, тяжке становище вчителів [18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25].

Адміністративні органи влади будь-що намагались ізолювати вчителів від опозиційного суспільно-політичного життя і передусім друкованих органів політичних партій. За переховування видань нелегальних політичних партій учителям загрожувало притягнення до судової відповідальності. Навіть дозволені цензурою легальні видання демократичного чи національного спрямування викликали в шкільного начальства підозру й не допускалися до школи, а то й прямо заборонялися. Серед таких видань називалися "Хлібороб", "Слово", "Рада" та ряд інших.

У другій половині 1907 року рупором національних сил у боротьбі за народну школу й освіту виступає українська преса. Найпомітніше місце посідали газети УСДРП та УДРП "Слово" і "Рада", які друкували на своїх шпальтах статті з

засудженням русифікаторської політики царизму через школу і з вимогами її українізації. Так, у листопаді 1907 року газета "Рада" помістила статтю вчителя В. Кушнеренка, у якій, зокрема, писалось, що "сучасна російська школа не дає нічого того українській молоді, що їй так потрібно для того, щоб бути корисним членом нації, щоб бути досвідченими діячами на народному полі. Усяка діяльність, що ведеться під прапором "загального добра", повинна спиратись на знання минувшини, сучасності і духовного скарбу того народу, для добра якого вона ведеться. Ні одної з цих вимог не може задовольнити сучасна школа" [22].

Газета виступила проти наступу реакції на українство, переслідувань учителів народних шкіл за їхні патріотичні позиції. У жовтневому номері 1907 року вона на своїх шпальтах помістила розповідь очевидця про один з таких випадків, що, напевне, було типовим для всієї України: "Один з тутешніх учителів, – свідчив очевидець, – схожий на вкраїнця. Як стали йому дорікати, що він вкраїнець, а не випишує "Ради", то, як би ви думаєте він одвітив? Нате вам, каже, гроші на випишу, та тільки Бога ради, щоб вона до мене не приходила, бо тоді вже мені не вчителювати" [21].

Однак, і в таких умовах, переконувала газета своїх читачів, патріотичні сили України не припинили боротьби за національну школу. При цьому вона наводила приклад слухачів вечірніх курсів у Пушкінській школі м. Харкова, які під впливом своїх учителів подали училищному начальству вимогу читати їм курси з української історії та мови. Вимогу підписало 90 слухачів [25].

Аналогічного змісту матеріали з'являлись і на сторінках газети "Слово". Зокрема, вона показала реакцію національно свідомих учителів Правобережної України на вимушену згоду Синоду дозволити використовувати українську мову в початкових школах тільки на початку навчання учнів. Відзначаючи обмеженість цього дозволу, один з дописувачів газети писав, що "указ цей може бути "корисним", та не для українського народу, а для тих..., які мають великий вплив на діяльність шкільних рад, де є немало свідомих ворогів українства. Коли й може бути корисною для українського народу школа з рідною мовою, то тільки тоді, як раз і назавжди з неї злетить дух клерикалізму" [4]. Незважаючи на наступ реакції, царському уряду не вдалось у другій половині 1907 року зупинити наростання визвольного руху вчительства України. Одним з його напрямків стала боротьба легальними методами за українізацію школи, а відповідно й за національний характер виховання учнів.

1910 року активізувалася діяльність видавництва "Український вчитель". Воно виступало своєрідним рупором українських патріотичних сил і насамперед вчительства. Для повнішого вираження поглядів учителів видавництво почало у вересні 1910 року друкувати педагогічний журнал "Світло". Один із засновників видавництва й журналу Г. Шерстюк залучив до їхньої роботи цілу плеяду видатних педагогів й письменників, які зробили надзвичайно багато для розвитку національної шкільної справи в Україні. Серед них були С. Русова, Я. Чепіга, С. Єфремов, С. Черкасенко, П. Капельгородський, С. Сірополко та інші. Одним з головних завдань журнал ставив обслуговування "потреб українського вчительства". Часопис діяв до початку Першої світової війни, коли і був закритий властями [28, с. 46]. У ньому часто друкували свої статті засновники журналу, а також учителі з різних місць України. Великого значення надавав журнал

відстоюванню права українського народу на навчання дітей рідною мовою, за що члени редколегії зазнавали різних переслідувань [39, с. 127 – 128].

Виступи національної інтелігенції України, передовсім учителів, за націоналізацію школи набувають усе більшої гостроти й стають предметом обговорення на різних зібраннях і в Державній думі. Зокрема, на одному з чергових засідань 1910 року голова Третьої Державної думи октябрист М. Родзянко відмовився поставити на розгляд питання про українську мову для шкіл України на тій підставі, що нібито такої мови не існує, а тому немає й потреби користуватися нею в школах [40, с. 18 – 27]. У жовтні 1910 року на захист української мови виступили ряд депутатів від різних політичних сил. Зокрема, проект закону професора І. Лучицького передбачав вивчення української мови в початкових школах лише протягом двох років. Його підтримав і лідер кадетів П. Мілюков [35, с. 90].

На цьому ж засіданні частина депутатів рішуче відкинула пропозиції кількох ораторів про необхідність уведення української мови в судову практику [51, с. 105]. Усі спроби національних сил України, авангард яких становили народні вчителі, перевести школу на українську мову наштовхнулися на непереборний опір владних структур царської Росії.

Новий 1911 рік супроводжувався активізацією протистояння патріотичних сил України й правлячих кіл Російської імперії, однією з головних причин якого став 50-річний ювілей смерті Т. Шевченка. Послідовно переслідуючи культуру й духовність українського народу, російський уряд заборонив проведення будь-яких патріотичних акцій, пов'язаних з цією подією. Його підтримав і Синод, що видав розпорядження про заборону вшанування пам'яті поета в усіх підвідомчих йому навчальних закладах [37, с. 87]. Антиукраїнські дії царського уряду викликали хвилю обурення національно свідомої інтелігенції, у тому числі й учителів України. Незважаючи на заборону, інтелігенція протягом січня – квітня 1911 р. провела цілий ряд вечорів, зустрічей, концертів з нагоди шевченківського ювілею, на яких пропагувала поетичну творчість видатного Кобзаря й насамперед його українськість. Під впливом шевченківського ювілею Україною прокотилася хвиля національних виступів представників різних кіл населення.

Наростала хвиля руху за українізацію школи в Україні. Ідея боротьби за українську школу знаходила значну підтримку учителів Харківської губернії. Зокрема, на земських учительських курсах 1911 року деякі з них у своїх виступах доводили, що українському народові потрібна школа з рідною українською, а не російською мовою навчання. "Чужа, ненародна мова, – наголошували промовці, – не може навчати дітей, вона тільки калічить дитячу душу й веде народ до більшого затемнення" [10]. Такі висловлювання з розумінням і схвальністю були зустрінуті абсолютною більшістю слухачів курсів, які на досвіді своєї практичної роботи переконались у правдивості подібних підходів до організації навчання дітей. Такі положення відстоювали й прогресивні педагоги, зокрема, К. Ушинський та інші. На захист української мови, за право використовувати її в різних сферах суспільного співжиття виступив публіцист, літератор С. Шелухін. У спеціальній статті в журналі "Світло" він наголошував на шкідливості заміни рідної мови на іншу [52, с. 46].

Непоодинокими були випадки протистоянь учнів і вчителів на національно-культурницькому ґрунті. Так, в Ольгопільській школі на Поділлі старший учитель 1911 року заборонив учням говорити між собою по-українськи. Учні старшого класу глузували з учнів молодших класів, говорячи, що ті "цвенькають по-кацапськи". Коли ж ображені доповіли про це вчителю, то той, побачивши, що один з учнів читає "Кобзаря", демонстративно забрав у нього книжку [11]. При цьому в черговий раз наголосив на тому, що читати подібні книжки й говорити по-українськи він забороняє.

Таких учителів в Ольгопільському повіті було не так уже й мало, що з боєм відзначали їхні колеги з протилежного політичного табору. Після проведення літніх учительських курсів в Ольгополі 1911 року один з них писав у газеті "Засів", що "з сотні з лишком душ учителів знайшлося українців душ шість і ті дуже мало свідомі. Всі ж останні вчителі – це якась нерухома сонна маса людей, котра ще знаходиться під впливом школи або під впливом своїх отців-завідувачів" [13]. Таку суспільно-політичну позицію займало багато вчителів не тільки в Ольгопільському повіті, але вони відчували на собі все сильніший тиск національно свідомого вчительства, що не могло не позначитися позитивно на еволюції їхніх поглядів в прогресивному плані.

В окремих випадках шкільні й земські чиновники на власний страх і ризик намагалися знайомити вчителів з українською культурою, мовою, літературою. Зокрема, організатори вчительських курсів у Харкові влітку 1911 року влаштували їх слухачам лекції з українського письменства та історії України. По закінченню курсів слухачі висловили велике задоволення від прослуханих лекцій і просили, щоб їх читали і наступного року [15].

До читання вчителям лекцій на українську тематику долучилися відомі вчені, що сприяло пробудженню зацікавленості слухачів, їхніх близьких і знайомих історією, культурою та мовою України. Зокрема, учительські курси в Катеринославі 1911 року вів відомий історик Дмитро Яворницький. З особливим інтересом учителі сприйняли лекції вченого про українське козацтво з демонстрацією його зброї, одягу та інших побутових речей. Педагоги щиро дякували професору й вручили йому вітальний адрес українською мовою [14].

І це при тому, що національно свідомих учителів у Катеринославській губернії було не так уже й багато. На згаданих вище курсах з 164 учителів тільки 120 були українцями, але, як писав, один з їхніх слухачів, "та й ті тримались на курсах якось несміливо, боячись показати себе українцями, напевне через страх перед своїм начальством" [15]. Але важливо, що всі учасники педагогічних курсів зацікавлено сприйняли лекції професора Яворницького з української історії, у чому можна вбачати їхній позитивний вплив і на інертних учителів.

Виступи освітян за національну українську школу мали значний резонанс у суспільстві. Вони пробуджували національну свідомість робітників і селян, залучивши до орбіти національного руху інтелігенцію й буржуазію, робили тиск на державні органи влади й самоврядні установи. Загальноземський з'їзд у справах народної освіти, що проходив влітку 1911 року в Москві, з інтересом сприйняв статтю редколегії журналу "Світло", зачитану С.Русовою, у якій наголошувалося на тому, що навчання українських дітей на незрозумілій їм мові не відповідає принципам педагогіки [44, с. 56-58]. Подібні думки висловлювали й інші

доповідачі. Під їхнім впливом з'їзд прийняв постанову про те, що навчання в народних школах має відбуватися народною мовою. Цим самим було легалізовано, як писала С. Русова, українську мову [28, с. 61].

1912 року легальний рух учителів за українізацію школи загострився. Під його впливом з'їзд членів товариства українських поступовців напередодні виборів до думи 1912 року затвердив "Платформу українських поступовців до передвиборчої програми". Її основні положення зводилися до боротьби за визнання національно-територіальної автономії України й перехід до федеративного устрою Російської імперії. Крім того, поступовці ставили вимоги, щоб у місцевостях з українським населенням вивчення української мови, літератури, історії, українознавства було обов'язковим, такими ж мали бути викладання усіх предметів у народних школах національною мовою, вільне користування нею в церкві, суді та всіх громадських закладах України тощо. Право українського народу на національну школу стало 1912 року предметом широкої дискусії на сторінках тодішньої преси. У ній активну участь узяв журнал "Украинская жизнь", який надрукував цикл статей на захист української мови в різних сферах суспільного життя. Серед їхніх авторів були вчителі, відомий педагог Ф. Корш, М. Горький, А. Луначарський та інші [33, с. 39 – 43; 30, с. 7 – 15; 34, с. 9 – 12]. Українське питання не тільки вийшло на загальноімперську арену, але й викликало поляризацію суспільства при ставленні до національних прав народів царської Росії.

Багатолітня боротьба прогресивних сил за національні права народів дала 1912 року практичні результати. Під їхнім тиском Четверта дума прийняла закон, за яким засновникам приватних навчальних закладів дозволялося самим обирати мову навчання [42, с. 96]. Ця поступка царського уряду відкривала перспективу подібних поступок і в початковій школі.

Значний резонанс у суспільстві мав складений 1913 року педагогом Я. Чепігою (справжнє прізвище Я. Зеленкевич) "Проект української школи", надрукований у кількох номерах педагогічного журналу "Світло". У передмові до проекту Я. Чепіга, висловлюючи думки прогресивних педагогів і вчителів, наголошував на тому, що відродження українського народу в межах Росії вимагало "дійсної природної школи, в котрій навчання проходило би на рідній для дитини мові, де б вона одержувала справжню освіту, а не сурогат, шкідливий її духовному зросту і народній культурі" [28, с. 53; 47, с. 13-30]. Разом з тим автор проекту висував ідею надання російській мові в школі другорядної ролі, вивчення її тільки на п'ятому – шостому роках навчання дітей.

Подібні патріотичні настрої панували й серед учнівської молоді України. Так, 1911 року 180 учнів старших класів Подільської духовної семінарії надіслали листа депутату III Державної думи О. Сендерку з наказом відстоювати право учнів використовувати українську мову в навчальних закладах [46, с. 169]. Крім того, вони надрукували в газеті "Рада" листа за 513 підписами з вимогою до Синоду про введення в навчальних закладах українознавчих дисциплін [46, с. 219].

Напередодні Всеросійський учительський з'їзд, що мав відбутись у Петербурзі під час зимових канікул 1913/14 навчального року, член редакції журналу "Світло" С. Черкасенко опублікував у ньому звернення до українських учителів, в якому закликав тих захищати право українського народу на національну школу й домагатися, щоб з'їзд чітко висловився в цьому питанні [48, с. 3-5].

1909 – 1912 роки характеризувалися в опозиційному русі вчителів активізацією їхньої політичної та національно-патріотичної діяльності. Усе більша кількість учителів переходила на платформу есерівської партії. Одночасно активізуються національні вимоги вчителів, на характер яких значний вплив мали створений 1910 року журнал "Світло", видавництво "Український вчитель" та "Український клуб". Виступи національної інтелігенції, у тому числі й учителів, за націоналізацію школи стають предметом обговорення в Державній думі. У багатьох місцях учителі добилися того, щоб літні вчительські курси велися українською мовою, нею ж окремі з них і самі вели заняття з учнями.

1912 – 1913 року вчителі продовжували критикувати дії уряду в галузі економіки, політики, освіти, у національному питанні, виступали проти посилення бюрократичного режиму в школах і переслідувань опозиційної учительської молоді. 1912 року українське питання широко дискутувалося на сторінках преси, що мало значний резонанс у суспільстві. Великим успіхом опозиційних учителів 1912 року став прийнятий під їхнім тиском закон Державної думи про право засновників навчальних закладів самим визначати мову в них. При цьому уряд відмінив свій дозвіл від 1907 р. на вивчення українознавчих дисциплін у Подільській духовній семінарії.

1913 року активізувався опозиційний рух учителів у Київській, Подільській та в ряді інших губерній. Значний стимулювальний вплив на нього справила підготовка вчителів України до проведення Всеросійського учительського з'їзду під час зимових канікул 1913/14 навчального року. Вчителі активно використали цей час для висунення національних вимог до уряду в галузі докорінного реформування навчального процесу в школі. Загальноукраїнський характер у піднесенні визвольного руху мав складений педагогом Я. Чепігою "Проект української школи", надрукований у журналі "Світло".

Отже, учителі відіграли важливу роль у тому, що національне питання України стало набутком широкої громадськості й предметом обговорення в державних думках. Винесення українського питання на всеросійську арену знайшло широку підтримку прогресивної громадськості не тільки України, але й Росії та представників багатьох поневолених нею народів. Така підтримка позитивно впливала на підвищення національної свідомості українського народу, його прагнення до державного самовизначення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Слово. – Щотижнева газета. – 1907. – 15 вересня.
2. Слово. – 1907. – 20 жовтня.
3. Слово. – 1907. – 17 листопада.
4. Слово. – 1907. – 2 грудня.
5. Слово. – 1909. – 15 жовтня.
6. Засів. – Українська тижнева народна ілюстрована газета – 1911. – 11 березня.
7. Засів. – 1911. – 1 квітня.
8. Засів. – 1911. – 27 травня.
9. Засів. – 1911. – 10 червня.
10. Засів. – 1911. – 17 червня.
11. Засів. – 1911. – 1 липня.
12. Засів. – 1911. – 8 липня.

13. Засів. – 1911. – 22 липня.
14. Засів. – 1911. – 5 серпня.
15. Засів. – 1911. – 12 серпня.
16. Засів. – 1911. – 18 листопада.
17. Засів. – 1912. – 20 квітня.
18. Рада. – Газета політична, економічна і літературна. – 1907. – 3 серпня.
19. Рада. – 1907. – 12 вересня.
20. Рада. – 1907. – 23 вересня.
21. Рада. – 1907. – 11 жовтня.
22. Рада. – 1907. – 28 листопада.
23. Рада. – 1907. – 8 грудня.
24. Рада. – 1907. – 15 грудня.
25. Рада. – 1907. – 20 грудня.
26. Бурчак Л. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1915. – № 8 – 9. – С. 126 – 153.
27. Бурчак Л. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1915. – № 11 – 12. – С. 123 – 130.
28. Васькович Г. Шкільництво в Україні (1905 – 1920 рр.). – К.: Вид-во "Мандрівець", 1996. – 358 с.
29. В інородчеській комісії I загальноросійського учительського з'їзду // Світло. – 1914. – Ч. 6. – С. 59 – 62.
30. Горький М. О русской интеллигенции и национальных вопросах // Украинская жизнь. – 1912. – № 9. – С. 7 – 15.
31. Грекулов Е. Ф. Церковь, самодержавие, народ. – М.: Изд-во "Наука", 1968. – 182 с.
32. Добрецкий В. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 91 – 92.
33. Корш Ф. К спору об украинской культуре // Украинская жизнь. – 1912. – № 2. – С. 39 – 43.
34. Луначарский А.В. О национализме вообще и украинском движении в частности // Украинская жизнь. – 1912. – № 10. – С. 9-12.
35. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 3. – Варшава: Праці українського наукового інституту, 1934. – 287 с.
36. Матушевський Ф. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1908. – Т. 42. – С. 179 – 187.
37. Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років. – К.: РМК "Прайм", 1996. – 110 с.
38. На Украине и вне ее // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 101 – 103.
39. Русова С. Мої спомини. – Л., 1937; К.: "Україна – Віта", 1926. – 208 с.
40. Садовский В. Украинский вопрос в третьей думе // Украинская жизнь. – 1912. – № 5. – С. 18 – 27.
41. Садовский В. Русское учительство и украинская школа // Украинская жизнь. – 1914. – № 1. – С. 12 – 14.
42. С.Б. Обзор Украинской жизни // Украинская жизнь. – 1912. – № 6. – С. 90 – 97.
43. С.Б. Обзор Украинской жизни // Украинская жизнь. – 1914. – № 6. – С. 94 – 96.
44. Справа народної освіти на Україні // Світло. – 1911. – № 8. – С. 56 – 58.
45. Українське життя в 1912 р. // Літературно-науковий вісник. – 1912. – Т. 61. – Кн. 1. – С. 183 – 194.

46. "Українське питання" в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). Колективна монографія в трьох частинах. – Ч.2. – К., 1999. – 487 с.
47. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – № 4. – С. 13 – 30.
48. Черкасенко С. Те, без чого не обійдеся // Світло. – 1913. – № 2. – С. 3 – 5.
49. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 61. – Кн. 2. – С. 374 – 383.
50. Черкасенко С. З українського життя // Літературно-науковий вісник. – 1913. – Т. 63. – Кн. 7 – 8. – С. 234 – 249.
51. Чикаленко Є. Щоденник (1907 – 1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.
52. Шелухін С. Значення рідної мови для народності й творчості // Світло. – 1911. – № 9. – С. 46.
53. Шкільна хроніка // Світло. – 1914. – № 5. – С. 6 – 19.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Філоретова Лариса Маргіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: суспільно-політичні рухи на українських землях кінця XIX – початку XX ст.

УДК: 94 (477.7)

ОСОБЛИВОСТІ ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКОГО РЕГІОНУ В КІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТЬ

Олександр ЧЕРЕМІСІН (Херсон)

У цій статті розглядаються особливості адміністративного устрою та органів міського самоврядування Південної України в кінці ХVІІІ – першої половини ХІХ століть. Розглядаються особливості формування та управління південноукраїнським регіоном та муніципальної системи.

Ключові слова: Південна Україна, адміністративний устрій, міське самоврядування.

В данной статье рассматриваются особенности административного устройства и формирования органов городского самоуправления Южной Украины в конце ХVІІІ – первой половины ХІХ столетий. Рассматриваются особенности формирования и управления южно-украинским регионом и муниципальной системы.

Ключевые слова: Южная Украина, административное устройство, местное самоуправление.

In given article features of the administrative device and formation of bodies of city self-management of Southern Ukraine in the end of ХVІІІ – are considered first half ХІХ centuries. Features of formation and management of the South Ukrainian region and municipal system are considered.

Keywords: Southern Ukraine, the administrative device, local government.

Розвинуті органи державного управління є складовою демократичного устрою системи державної влади, громадянського суспільства, яке